

Belâgat Açısından Eksiltisiz İfadelerin (Zikir Üslûbu) Anlam Boyutu

Dr. Halil İbrahim KAÇAR*

Abstract

Zikir is a term used in the art of semantics [al-maâni] which is one of the three disciplines of rhetoric [balâgat], in the sense of preserving, though possible to omit, an element of the sentence in the speech purposefully. Style of *zikir* is preferred when evidence (kariina) accompanying the speech or confidence in this evidence, without which understanding the speech is difficult, is weakened. It is impossible to limit the literary expansions the style of *zikir* brought to speech to a certain theoretical framework. We can say that this style is open to interpretation just like the styles of taqdîm-tahîr, ta'rîf-tankîr and fasl-vasl, that more than one expansion can be identified based on the context, and that the only criterion in this matter is the context itself and the intellect and the literary appreciation to interpret it.

Giriş

Zikir üslûbu (eksiltisiz ifadeler), belâgat konuları içerisinde hazif üslûbunun (eksiltili ifadeler) karşısı/mukabili olarak ele alınır. Bu üslup, gramatik yapı itibarıyla asl'ı (الأصل) temsil ederken; hazif üslûbu, gramatik yapının dışına sapsmayı (العدول) temsil etmektedir.¹

Hazif-zikir üsluplarında hareket noktası, söze eşlik eden karîne veya karînelerin güçlülüğü ve zayıflığıdır. Karînenin güçlü olduğu ve sözün muhatap tarafından anlaşılmasının bir sorun teşkil etmediği durumlarda hazif üslûbu tercih edilirken, söz konusu karîne veya karînelere itimadın zayıfladığı² ve onlar olmaksızın sözün anlaşılmasının güçleştiği, hattâ sözün bir muammâya dönüşmesinin mümkün olduğu durumlarda zikir üslûbuna meyletme ihtiyacı hasıl olur. Zira böyle durumlarda söze ârız olan mezkûr zayıflığı bertaraf edip iltibas önleyecek yegâne yol o sözü zikretmektir/zikir'dir. Çünkü bu durumda sözün hazif üslûbu üzere kuruluşu, muhatabın sisli bir bölgede sıkışıp kalmasını, mesajın doğru ve

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

¹ Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatü ve'l-üslûbiyye*, Kahire 1994, s. 224.

² Buradaki zayıflık, karînenin bizzat kendisinde olabileceği gibi, muhatabın algılama zayıflığı ve bu zayıflığı besleyen sosyo-psikolojik şartlarda olabilir. Onun için belâgat uzmanları bunu (الضعف على التعويل) (*Karîneye itimadın zayıf olması*) şeklinde formüle etmişlerdir. bk. *Şurûhu't-telâfîs*, Beyrut ts., I, 283; Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatü ve'l-üslûbiyye*, s. 224.

net bir şekilde algılanmasını engellemektedir.³ Aynı duruma söz sahibi tarafından bakıldığında ise, söz sahibi, sözdeki karîne zayıflığının kendisinden kaynaklandığı hissine kapılır ve mesajı muhataba sağlıklı bir şekilde ifade edemeyeceğini düşünmeye başlar.

Cümlelerin iki temel unsuru olan **müsned/yüklem** ve **müsnedün ileyh'in/öznenin**⁴ ibârede varlığının hissedilmesinin amaçlandığı yerlerde zikir üslûbuna başvurulur. Bir anlamda, muhatabın söz konusu iki unsurun zikredilmesine muhtaç olduğu yerlerde bu üslûbun kullanımı ön plana çıkar. Dil ile sade ve yalın düzlemde ilişkiye girilmesi gerektiği durumlarda müracaat edilen bu üslûbun ibâreye önemli edebî açılımlar yüklediği bütün belâgat uzmanları tarafından teslim edilen bir gerçektir. Şüphesiz edebî metinlerde önemli işaretler içeren zikir üslûbunun, söz sahibinin ruh halini keşfetmede önemli ipuçları taşıdığı görülür. Şairlerin bazı isimleri tekrar tekrar özellikle zikretmelerinin arka planında, o isimlerle aralarında farklı bir ilişki olduğu, ne denli onlara bağlı oldukları ve onları anmanın kendilerine özel bir haz verdiği gibi imalar yer alır. Çünkü zikir üslûbunda buldukları huzuru ve ondan aldıkları hazı, hazif üslûbunun yok ettiğini ve mânânen derunlarında yoğun duygular hissettikleri varlıklara gölge düşüreceğini düşünürler. Bu ruh hâlini Ebû't-Tayyip el-Müte'nebbî (ö.354/965) şöyle dile getirir.⁵

أسامي لم تزده معرفة وإنما لذة ذكرناها

Aslında şairin bilgisini arttıran isimler değildir onlar,

Sadece zikretmekten haz duyduğumuz için zikrederiz onları.

Duruma ve konuma (hâl ve makâm) en uygun söz söylemekten ibâret olan belâgatta hazfe başvurma maksatlarıyla zikre başvurma maksatları birbirinden farklıdır. Her birinin belîğ olduğu, ayrı ayrı yer, durum, konum ve makamlar vardır.⁶

Belâgat uzmanları, ibârede hazfe meyli gerektirecek edebî bir nükte/açılım söz konusu olmadıkça zikrin esas olduğunu belirtmişlerdir.* Dolayısıyla mânânın,

³ Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatü ve'l-üslûbiyye*, s. 224.

⁴ Arap belâgat literatüründe müsned(yüklem); fiil cümlesinde fiili, isim cümlesinde ise haberi ifade eder. Müsnedün ileyh (özne) ise fiil cümlesinde fâili, isim cümlesinde ise mübtedâyı karşılar.

⁵ el-Müte'nebbî, Ebû't-Tayyip Ahmed b. Hüseyin b. Hüseyin el-Kindî, *Divân*, (nşr. Mustafa Sakka, İbrahim Ebyari, Abdülhafız Şelebi), Beyrut 1978, IV, 274.

⁶ el-Meydân, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabiyye: Üsûsühâ ve 'ulûmühâ ve funûnühâ*, Dımaşk 1416/1996, I, 314; ez-Zevbeî, Tâlib Muhammed İsmâil, *el-Belâgatü'l-Arabiyye: 'İlmü'l-me'ânî beyne belâgatü'l-kudâmâ ve üslûbiyyetü'l-muhdesîn*, Bingâzi 1997, s. 276; Ebû Mûsâ, *Hasâsü't-terâkib: dirase belâgiyye*, Kahire 1987, s. 180.

* Bunu (ولا مقتضى للعدول عنه) = zikir üslûbundan sapmayı/hazfe geçişi gerektirecek bir durum olmadığı sürece) şeklinde formüle etmiş ve bu durumlarda zikrin asıl olduğuna vurgu yapmışlardır. el-

zikir üslûbuyla muhatap nezdinde daha belirgin ve daha etkili olacağı düşünül-
düğü durumlarda siyak hazfe müâade etmez.⁷ Çünkü bu durumda zikir üslûbu,
mesajı hazif üslûbundan daha etkili bir şekilde ortaya koyar. Ancak hazfedilmesi
durumunda kendisine delâlet eden bir karînenin varlığına rağmen bu üslûba
başvurulması durumunda zikir belâgatın tâ kendisi olmaktadır.⁸ Dolayısıyla bu
durumda ibârenin bu üslupla ortaya konması zorunlu (vacip) olmayıp belli bir
edebî nükteye bağlı olarak zikredilir.⁹

Hazif-zikir konusu, meânî ilminde, müsned(yüklem) ve müsnedün
ileyh'e(özne) ârız olan **takdîm-te'hîr**, **ta'rîf-tenkîr**, **fasl-vasl** gibi hallerden biridir.
Şu hususu da belirtmek gerekir ki zikir konusu ilk dönem (mütekaddimîn) dil
âlimleri tarafından ele alınmamıştır. Onlar konuyu itnab (zira zikir bu üslûbun bir
çeşididir) üslûbu çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

Zikir konusu klasik belâgat kitaplarında benimsenen tasnife bağlı olarak,
birden çok başlık altında işlenmiştir. Söze ârız olan söz konusu haller, hem
müsnedün ileyhe, hem de **müsne**de ârız olan hâllerin işlendiği başlıklarda teker
teker ele alınmıştır: Müsned kavramı altında **fiil** ve **haber**; müsnedün ileyh
kavramı altında da **fâil** ve **mübtedâ** işlenmiştir. Müsnedün ileyh ve müsned
kavramı dışında kalan **mefûl'ün zikri** bahsi, fiil bahsi içerisinde yer alan ve
müteallikâtü'l-fi'l (fiile bağlı cümle öğeleri) adı verilen alt bölümde ele alınmış-
tır.¹⁰ Ancak biz bu makalemizde zikri, tasnif ettiğimiz edebî açılımlar altında bir
bütün halinde ele alacağız. Zira söz konusu edebî açılımlar, hem müsned hem de
müsnedün ileyh ve fiille alâkâlı olan cümle öğeleri için söz konusu olduğundan
onları ayrı ayrı başlıklar altında ve tekrar ederek makaleyi genişletmek istemiyo-
ruz.

Muhtevâ olarak ele alınışına baktığımızda, konunun ilk asırlarda uygulamalı
bir şekilde edebî metinlerle iç içe işlendiği ve bunun Abdülkâhîr el-
Cürcânî'yle(ö.471/1078) zirveye ulaşarak günümüzdeki üslup çalışmaları seviye-
sinde ortaya konduğu görülmektedir.¹¹ el-Cürcânî her ne kadar zikir fonmlarını
ayrı bir başlık altında ele almamış olsa da, etraflıca ele aldığı hazif üslûbu çerçe-

Kazvîni, *el-İzâh*, (Şurûhu't-Telhîs içinde), Beyrut ts., I, 282; es-Sübkî, Behaüddîn, 'Arâsü'l-efrâh fi
şerhi Telhîsü'l-miftâh (Şurûhu't-Telhîs içinde), I, 282; et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer,
Muhtasarü'l-me'ânî, (Şurûhu't-Telhîs içinde), I, 282; el-Mağribî, Ebû Yakûb, *Mevâhibü'l-fettâh fi
şerhi Telhîsü'l-miftâh* (Şurûhu't-Telhîs içinde), I, 282; ed-Desûkî, Hâşiye 'alâ şerhi's-Sa'd (Şurûhu't-
Telhîs içinde), I, 282.

⁷ ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, s. 276.

⁸ es-Saidî, Abdülmüteâl, *el-Belâgatü'l-âliyye: İlmü'l-me'ânî*, Kahire 1350, s. 60.

⁹ el-Meydânî, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, I, 314.

¹⁰ es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-ulâm*, Mısır, ts., s. 94,
110; et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî*, II, 119-145; Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatü ve'l-
üslûbîyye*, s. 214.

¹¹ Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatü ve'l-üslûbîyye*, s. 214.

vesinde konuya değinmiş ve zikir üslûbunun edebî açımları ile ilgili önemli ipuçları yakalamıştır.

Daha sonra Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1144) gelip Abdükâhîr'in temellendirdiği analiz yöntemini *el-Keşşâf*'ta mükemmel bir şekilde uygulamıştır.¹² Zira Zemahşerî, mânâya zenginlik katan hazif üslûbu gibi zikir üslûbu üzerinde de özenle durmuş ve Abdükâhîr'in, sadece teorik boyutta ele alması sebebiyle edebî güzelliği pek fark edilemeyen, ancak pratiğe dökülünce bu güzelliğin ve estetik boyutun sergilenebileceği birçok noktayı *el-Keşşâf*'ında başarıyla uygulamıştır. Meselâ zikir üslûbunun ibâreye kattığı **tasvir-takdir** (el-Hac 22/46), **te'kid** (el-Bakara 2/283), **tenbih** (el-Ahzâb 33/49), **îzah** (Tâhâ 20/25-26), **tafdil** (el-Bakara 2/98), gibi açımlar onun çalışmalarıyla renklenmiş, belâgat alanında uygulamalı çalışmaların önemi ve gereği onun gayretleriyle daha belirgin biçimde ortaya çıkmıştır.¹³

Daha sonra gelen es-Sekkâkî (ö.626/1229), belâgat ilmini o günün hâkim olan tasnifi çerçevesinde sistematize etmiş, belâgatın diğer bahislerinde olduğu gibi, zikir üslûbunu da, ortaya koyduğu tanım ve kurallarla teorik bir çerçeveye oturtmuştur. **Mânâyı daha etkili ve net bir şekilde tasvir etme**, **tazim** (saygınlık, küçük bir şeyi büyük göstermek), **tahkir** (büyük bir şeyi küçültmek/küçük düşürmek), **teberrük** (anmayı uğur ve bereket vesilesi saymak) ve **istilzâz** (anmaktan haz duymak), **söz**ü uzun tutma arzusu (**bastu'l- kelâm**), **fâsıl**aya (durak sonu kafiyesi) riâyet, **müsnedin fiil veya isim olduğunu tâyin etmek**, **muhatabın aklî melekesinin zayıf olduğuna/hazifli ve veciz sözden anlamayan, uzun söze gereksinim duyan bir kimse olduğuna îmâda bulunmak...** gibi edebî amaçlar muvacehesinde zikir üslûbuna başvurulduğunu açıklamıştır.¹⁴

İslâmî ilimlerdeki duraklama ve gerilemeye paralel olarak, zikir üslûbu da XX. yüzyılın başlarına kadar söz konusu teorik ağırlıklı çerçeve seviyesinde ele alınmıştır. XX. yüzyılda bütün dünyada edebiyat alanında ağırlık kazanan üslup çalışmalarıyla beraber zikir üslûbu pratik ağırlıklı başlıklar altında ele alınmaya başlanmıştır.

¹² Abbâs, Fazl Hasan, *el-Belâgatü'l-müfterâ aleyhâ beyne'l-asâlati ve't-tebe'iyye*, Ammân 1419/1999, s. 143; Hamdân, İbtisâm Ahmed, *el-Hazfî ve't-takdîm ve't-te'hîr fi Divânî'n-Nâbiğatî'z-Zübeyânî: Dirâse dilâliyye-tatbikiyye-ma'nevîyye*, Dimaşk 1992, s. 23; Ebû Abdullah, Abdülazîz Abdud, *el-Ma'na ve'l-irâb inde'n-nahvîyyîn ve nazariyyetü'l-âmîl*, Trablus 1391/1982, s. 589; Ebû Ali, Muhammed Berakât Hamdî, *Füsûl fi'l-belâga*, Ammân 1403/1983, s. 174.

¹³ Hamdân, *el-Hazfî ve't-takdîm*, s. 23.

¹⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s. 95, 111, 123-124.

Hazif-Zikir İlişkisi

Sülâsî birinci babdan kullanılan *كَذَّرَ* maddesi sözlükte, “bir şeyi ezberlemek, muhafaza etmek, telaffuz etmek, hatırlamak, anmak, zihinde tutmak,”¹⁵ anlamlarına gelmektedir. Bu mânâ ekseninde olmak üzere *zikir* (الذِّكْرُ) meânî ilminde, “ibâreden düşürülmesi (*hazfi/الحذف*) mümkün olan cümle unsurunun belli bir maksada binaen özellikle ibârede muhafaza edilmesi” anlamında kullanılan bir terimdir.

Hazif-zikir, Arap belâgatında *takdim-te'hir*, *ta'rif-tenkir*, *fasl-vasl* üslupları gibi birbirlerinin karşıtı olan üsluplardır. Her birinin kendine has bağlamı/makamı ve kullanım maksadı vardır ve her biri kendi makamında belîğdir. Dolayısıyla: “Hazif üslûbu icazlı/vecizli kullanımı temsil ettiğine göre, zikir üslûbunun belâgatı temsil etmesi mümkün olur mu” şeklinde yöneltilecek bir sorunun hiçbir değeri yoktur. Çünkü *hazfin* bağlam ve maksatları farklı, *zikir* üslûbunun makam ve maksatları farklıdır. Belâgat da “*hâl ve makâma uygun söz söyleme sanatı*” olduğuna göre hazif kendi makamında belîğ olduğu gibi, zikir de kendi makamında belâgatın ta kendisidir. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek, (ö.165/781) bir gün iki edebiyatçıya aynı konuda bir yazı kaleme almalarını emreder. Biri uzun, diğeri ise kısa bir yazı kaleme alır. İkisini okuduktan sonra kısa yazana: “Gâyet güzel, her şey yerli yerinde, gereksiz hiçbir uzatmaya yer vermemişsin; uzun yazana da: Gâyet güzel, her şey tamam ve hiçbir noksan yok,” karşılıklarını verir.¹⁶ Halil b. Ahmed ise: “Yazı, hıfz edilmesi için kısa, anlaşılması için ise uzun olarak kaleme alınır,”¹⁷ derken bu iki üslûbun belâgat boyutlarına dikkat çekmiştir.

Şu hususu da unutmamak gerekir ki zikir üslûbu ile îcâz arasında bir çelişki olduğu varsayımı, ibârenin sadece yüzeysel seviyede algılanması durumu için söz konusudur. İbârenin edebî boyutta zevk edilmesi durumunda zikir ile îcâz arasında asla bir çelişki söz konusu değildir. Zira bağlamın delâletine binaen ibâreden anlaşılabilen unsurun özellikle anılmasının (zikir) arkasında, söz sahibinin amaçladığı özel bir maksat ve hedeflediği edebî bir nükte vardır ve söz sahibini, ibâreyi bu formda ortaya koymasına sevk eden psikolojik bir takım etkenlerin olmaması mümkün değildir. Dolayısıyla zikir üslûbunun böyle bağlamlarda üslûba getirdiği

¹⁵ el-Ferâhîdî, *el-Ayn*, “z.k.r.” md.; el-Ezherî, *Tehzîbül-lüğa*, IV, 469; İbn Abbâd; *el-Muhît fi'l-lüğa*, III, 69; el-Cevherî, *es-Sihâh*, “z.k.r.” md.; İbn Sîde, *el-Muhkem*, VI, 489; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 137; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “z.k.r.” md.; el-Feyrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhît*, “h.z.f.”, md.; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, “z.k.r.” md.; *Tehânevî*, Muhammed b. Alâ b. Ali el-Fârûkî el-Haneî, *Keşşâfü usulâhâü'l-finûn*, Beyrut 1996, I,825; Matlub, Ahmed, *Esâlib belâğyye*, Kuveyt 1980, s. 160; el el-Akkâvî, İn'âm Fevval, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi 'ulûmi'l-belâğa*, Beyrut 1413/1992, s. 530.

¹⁶ Ebû Mûsâ, *Hasâisu't-terâkîb*, s. 180.

¹⁷ *a.g.e.*, s. 180.

açılımları göz ardı etmek, söz için ciddi bir kusurdur ve **sözün makama uygunluğu** ilkesini ihlâl eden önemli bir eksikliklerdir.

Makamında/bağlamında başvurulan zikir üslûbunun icâzın ta kendisi olduğuna misal olmak üzere: **وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلْنَاهُ** “Biz onu (Kur’an’ı) hak olarak indirdik, (evet) o, hak ile inmiştir.” âyet-i kerimesi¹⁸ verilebilir. **Hak** (الْحَقِّ) ismi ile **indi** (نَزَّلْنَاهُ) fiilinin tekrar edildiği âyet, bağlamında son derece belîğdir. Şöyle ki, ikinci cümlede **وَبِالْحَقِّ** kelimesi hazif üslûbu üzere: **وَبِهِ نَزَّلْنَاهُ** “O, onunla inmiştir” şeklinde ifade edilecek olsaydı, **hak** ve **hakikat** üzere indirilen ve içeriğinde bâtıla asla yer olmayan Kitabın/Kur’an’ın bu özelliğinin bu denli açık ve net vurgulanmış olması mümkün olur muydu!¹⁹ Çünkü makam “Kur’an’ın sahih ve bozulmadan inmiş olduğu gerçeğini” vurgulama makamıdır ve bu makâmda vurguyu sağlayabilmek için hak ve inzâl/nüzûl kelimelerinin tekrarı son derece gereklidir.

Zikir-İtnab-Tekrar İlişkisi

Zikir konusu meânî konularının tasnifinde **takdim-tehir**, **tarif-tenkir**, **faslvası** gibi cümle unsurlarına ârız olan haller bağlamında **hazf**’in karşıtı olarak ele alınırken, **itnab** ve bir çeşidi kabul edilen **tekrar**²⁰, bir fikrin dile getirilmesinde sözü oluşturan cümle veya cümleciklerin içerdikleri lafız ve mânânın kemiyeti, yani ibârenin fizikî boyutu çerçevesinde, icâzın karşıtı olarak ele alınmaktadır.²¹ Dolayısıyla zikir, müsned(yüklem), müsnedün ileyh’e(özne) ve *müteallikatü’l-fi’l* (fiille alâkalı olan cümle öğeleri) gibi ibâreden düşürülmesi (hazf) mümkün olan cümle unsurlarının, belli bir maksada binâen ibârede muhafaza edilmesi çerçevesinde belâgata konu olurken, itnab normal kullanım sınırının üstünde bir lafız kemiyetiyle ifade edilen bir fikrin²² muktezâ-yı hâle uygun ve belîğ olmasının ölçülerinin neler olması gerektiği noktasında belâgata konu olmaktadır. Böylece zikir ve itnab-tekrar arasında formel bir ilişkiden söz edilebilir. Şöyle ki; **zikirde kelimelerin fizikî boyutuna ekleme yapılırken, itnabda cümlenin fizikî yapısına ekleme yapılmaktadır.**

Zikir Üslûbuna Başvurma Maksatları

Zikir üslûbunun ibâreye kazandırdığı edebî açılımları/maksatları sıralamadan önce üslup konusunun yorumu açık olduğunu, hazfı, zikri, takdimi, tehiri, faslı, vaslı... gerektiren makamların belli bir teorik çerçeveye sınırlanamayacağını, bağlamdan hareketle daha bir çok açılımların tesbit edilebileceğini ve bu konuda yegâne kriterin, bizzat siyâk/bağlam ve onu yorumlayacak olan akıl ve edebî zevk

¹⁸ el-İsrâ, 17/105.

¹⁹ Ebû Mûsâ, *Hasâsü’t-terâkib*, s. 180; es-Saidî, *el-Belâgatü’l-âliye*, s. 60.

²⁰ Erdoğan Baş, *Kur’an’ın Üslûbu ve Tekrarlar*, İstanbul 2003, s. 64-66.

²¹ İsmail Durmuş, *Arap Dili ve Belâgatıyla İlgili İncelemeler*, İstanbul 2001, s. 25.

²² a.g.e., s. 25.

hazfedilen mefûl, alışılmışın dışında bir mânâ ifade ediyor (umûr-ı müstağrabeden) ise, bu fiillerin hazfi yerine zikri tercih edilir.²⁹ Çünkü bu gibi durumlarda işaret ve telmih yeterli olmamakta, muhatabı tatmin edecek şekilde ibâreyi açık bir şekilde zikir üslûbuyla ifade etmek gerekmektedir.³⁰ Meselâ toplumda saygın ve itibarlı olduğunu iddia eden ve sosyal konumuyla övünen bir kimsenin: *لو شئت أن أزدَّ على الأمير لَرَدَدْتُ* (Hükümdara karşılık vermek isteseydim verirdim) veya: *لو شئت أن ألقى الخليفة كل يوم فقيت* (Her gün halifeyle buluşmak/görüşmek istesem buluşurum) sözlerini³¹ bu kullanıma örnek vermek mümkündür.³² Zira devlet başkanına karşılık verme veya her gün onunla görüşme normal ve sıradan bir durum değildir. Dolayısıyla bu gibi durumlarda sözün, muhatabın zihninde yerleşmesi ve rahat anlaşılması için **hazif** üslûbuyla değil de, **zikir** üslûbuyla ortaya konması daha uygundur.³³ Bu sebeple *شاء* fiilinin tümlecinin hazfedilmesi üslûbuyla *لو شئت لَرَدَدْتُ على الأمير* (Dileseydim, hükümdara karşılık verirdim) şeklinde değil de, tümlecini zikredilmesi üslûbuyla *لو شئت أن أزدَّ على الأمير لَرَدَدْتُ* (Hükümdara karşılık vermek isteseydim verirdim) şeklindeki anlatım makâma daha uygun düşmektedir. Aynı şekilde el-Hureymî'nin³⁴ şu beyti³⁵ mefûlün bu bağlamda zikrine güzel bir misaldir:

ولو شئت أن أبكي دماً لَبَكَيْتُهُ عليه ولكن ساحة الصبر أوسع

131; et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-meânî* (Şuruhu't-Telhis içinde), II, 131; es-Suyutî, Ebu'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Muterakü'l-akrân fi i'câzi'l-Kur'an*, (nşr Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1973, I, 307; el-Bindârî, Hasan, *Fi'l-belâgatü'l-Arabiyye: İlmü'l-meânî*, Mısır 1410/1990, s. 187; el-Cüneydî, Ali, *el-Belâgatü'l-ganiyye*, Kahire ts., s. 146; el-Mut'înî, Abdül-Azîm İbrâhîm, *Hasâsü't-tabirü'l-Kur'anî ve simâtühü'l-belâgiyye*, Kâhire 1413/1992 II, 52; Şeyhün, *Mîn esvârü'l-belâga*, s. 61.

²⁹ ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, (nşr. Muhammed Mersâ Âmir), Kahire 1397/1977, I, 45; İbnü'l-Esrî, *el-Meseli's-sâir fi edebî'l-kâtibi ve ş-şâir*, (nşr. Ahmed el-Hüfî-Bedevî Tabâne), Kâhire, ts., II, 243; Muhammed Hasan, Abdullah Ali, *Belâgatü'l-hazf inde'l-îmâm Abdikâhîr el-Cürcânî*, Kahire 1993, s. 52; Feyyûd, Besyûnî Abdülfettâh, *Mîn belâgatü'n-nazmü'l-Kur'anî*, Kahire 1992, s. 132; el-Bindârî, *Fi'l-belâgatü'l-Arabiyye*, s. 187; Hammûde, Tâhîr Süleymân, *Zâhiratü'-hazf fi'd-dersi'l-lugavî*, İskenderiye 1983, s. 96; Âmir, Fethî Ahmed, *el-Meânî's-sâniye fi'l-üslûbî'l-Kur'anî*, İskenderiye 1976, s.115; el-el-Himsî, Muhammed Tâhîr, *Mebâhîs fi'ilmü'l-meânî*, Suriye 1991, s. 228-229; Bekri Şeyh Emîn, *İlmü'l-meânî*, s. 167.

³⁰ ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, s. 243.

³¹ Cürcânî, Abdülkahîr b. Abdurrahman b. Muhammed, *Delâilü'l-i'câz* (nşr. Mahmud Muhammed Şâkir), Kahire 1413/1992, s. 166; Ebü Müsâ, *Delâlatü't-terâkîb*, s. 317.

³² el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, s.165.

³³ a.g.e., s.164.

³⁴ Tam adı: Ebü Yaküb İshâk b. Hassân (b. Kûhî) el-Hureymî olup methiye ve mersiyeleyle tanınan Türk asıllı bir şâirdir. Hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Hureymî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 385-387.

³⁵ Şâirin bu beyti, mersiye olarak yazdığı bir kasideden alınmıştır. Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdülekkber el-Ezdi, *el-Kâmil*, (nşr. Muhammed Ahmed Dâfî) Beyrut 1986 (Müessesetü'r-Risale), III, 1362; el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 164.

Ona kan ağlamak isteseydim ağlardım,
Ancak sabrın alanını daha geniş buldum

Şair ibâreyi: *ولو شئت لَبَكَيْتَ عَلَيْهِ دَمًا* (Dileseydim, ona kan ağlardım) şeklinde hazif üslûbuyla ifade edebilirdi. Ancak kan ağlama irâdesi, bilinen ve alışlagelen bir şey olmadığı ve muhatap tarafından işaret ve telmih yoluyla anlaşılması zor olduğu için ibârenin zikir üslûbuyla ifade edilmesi daha uygun düşmüştür.³⁶

Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Cevherî'in³⁷ şu beyiti³⁸ de benzer bir kullanım içermektedir:

فلم يُبقِ مني الشوقَ غيرَ تَفَكُّري فلو شئت أن أبكي بَكَيتُ تَفَكُّراً
Özlem efkârdan başka bir şey bırakmadı bende
Ağlamak dileseydim efkâr ağlardım her demde

Beyitte alışılmışın dışında bir mânâ ortaya konduğu için شاء (dilemek) fiilinin mefûlünün/tümlecinin hazfi yerine zikri yoluna gidilmiştir. Zira kan ağlama gibi, fikir ağlama da alışılmışın dışında bir eylem olup, ibâre hazif üslûbu üzere: *لو شئت بَكَيْتُ تَفَكُّراً* (dileseydim, fikir ağlardım) şeklinde telmih ve işaret yollu ifade edilseydi, o zaman, muhâtap bunu anlamakta zorlanacaktı. Çünkü hazif üzere kurulu olan bu ibâre, şairin her istediği an söz konusu efkâr ağlama eylemini gerçekleştirebileceğine ve bunun sıradan bir fiil gibi yerine getirebileceğine işaret etmiş olacaktı ki, muhatabın bunu kabullenmesi mümkün değildir. Dolayısıyla mefûlün zikri, efkâr ağlamanın beklenmedik ve olağanüstü bir şey olduğunu satır aralarına taşıma imkânı sağlamıştır.³⁹

Tahsis

Bazan da hazfi mümkün olan ibârenin özellikle zikri, sözü edilen mânânın zikredilen kişilere has ve onlarla özdeş olduğunu vurgulama imkânı sağlar. *أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* (İşte onlar, Rablerinden bir hidâyet üzeredirler ve umduklarına erenler, işte onlardır!) âyet-i kerîmesinde⁴⁰ münedün

³⁶ Ebû Mûsâ, *Delâlatü't-terâkib*, s. 318; Sellûm, Tâmir, *İlmü'l-meânî: Kırâc sâniye li't-teşkâli'n-nahwî*, Suriye 1996, s. 297; el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 164; İbnu'l-Esir, *el-Mesellü's-sâir*, II, 243-344; Âmir, Fethî Ahmed, *el-Meânî's-sâniye fi'l-üslûbi'l-Kur'ânî*, İskenderiye 1976, s. 114; el-Himsî, *Mebâhis fi ilmü'l-meânî*, s. 224; el-Bindârî, Hasan, *Fi'l-belâgatü'l-Arabiyye*, 227-228; el-Mur'îni, *Hasâisü't-ta'bîr*, II, 52; es-Saîdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 66; Tabl, *Dirâsât*, s. 43; el-Cüneydî, *el-Belâgatü'l-ganiyye* s. 147; Abdüllatîf Saîd, Abdüssettâr, "Min Kazâya'l-ihhtizâl", *Mecelletü'l-Ezher*, sy. 2, Kahire 1990, s. 226-236; Emin, Bekrî Şeyh, *el-Belâgatü'l-Arabiyyetü fi sevhâ'l-cedid: İlmü'l-meânî*, Beyrut 1990, s.167; el-Halebî, *Hüsnü't-tevessül*, s. 169.

³⁷ Tam adı: Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Cevherî el-Cürçânî olup es-Sâhib b. Abbâd'ın şairlerindendir.

³⁸ el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 167.

³⁹ Muhammed Hasan, *Belâgatü'l-harf inde'l-imâm Abdikâhîr el-Cürçânî*, s. 64; es-Saîdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 66; Sellûm, *İlmü'l-meânî*, s. 297 .

⁴⁰ el-Bakara 2/5.

ileyhin/öznenin zikri ibâreye böyle bir açılım kazandırmaktadır. Şöyle ki, **أُولَئِكَ** (işte onlar) işaret isminin hazfî mümkün iken özellikle zikri, sözü edilen muttakilerin diğerlerinden farklı kimseler olduklarını “bir hidâyet/doğruluk üzere olma” ayrıcalığının kendilerine has bir meziyet olduğu gibi, “felâha erme” gibi bir nime-tin de kendilerine mahsus olduğunu vurgulamaya yöneliktir.⁴¹ İbârenin: **أُولَئِكَ** **عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَهُمْ الْمُفْلِحُونَ** (İşte onlar, Rablerinden bir hidâyet üzere dirler ve umduklarına erenler, onlardır!) şeklinde hazif üslûbu ile ifade edilmesi durumunda söz konusu tahsis eksenli mânâ bu denli güçlü ortaya konmuş olmazdı.⁴² Diğer taraftan **أُولَئِكَ** işaret isminin ikinci cümlede özellikle zikri, her iki cümlenin birbirinden bağımsız bir formda ortaya konmasını ve içerdikleri mesajın daha etkili bir şekilde ifade edilmesini sağlamıştır.⁴³

Mahkeme ortamında hâkimin: **من فعل هذه السرقة الشنعاء؟** (Bu çirkin hırsızlığı kim yaptı?) sorusuna şahidin: **فَلَانٌ فعل هذه السرقة الشنعاء** (Falanca kişi bu çirkin hırsızlığı yaptı) cevabı ise müsnedin/filinin bu çerçevede zikrine örnek verilebilir. Çünkü cevabın zikir üslûbu üzere ortaya konmasıyla, bir taraftan söz konusu eylemin o kişiye aidiyeti tescillenmiş, diğer taraftan da kapalılığa ve iltibasa meydan vermeyecek şekilde mânânın çok daha etkili bir şekilde ortaya konması temin edilmiştir.⁴⁴

Pekiştirme

Bazen zikir, özellikle mânâyı pekiştirme işlevi görür. **وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ** **بَكْتُمُهَا فَإِنَّهُ آتِمٌ قَلْبُهُ** (Şâhitliği gizlemeyin, onu gizleyeninin kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı bilir.) âyetinde⁴⁵ böyle bir kullanım mevcuttur. Çünkü **فَإِنَّهُ آتِمٌ قَلْبُهُ** ile “şâhitliği gizleyen kişinin günahkâr olduğu” yönündeki mesaj anlaşıl-mış olmasına rağmen, bununla yetinilmeyip müsnedün ileyh fâilin/öznenin (**قَلْبُهُ**) zikri cümleyi pekiştirme işlevi görmüştür. Zira filin, bizzat kendisiyle icrâ edildiği organa isnadı daha etkili bir ifadedir.⁴⁶

Söz sahibi, müsned haberi/yüklemi açık ve pekiştirilmiş surette müsnedün ileyhe/özne isnad etmek istediği bağlamlarda da zikir üslûbuna başvurur. Bu kullanıma İbnü'd-Dümejne'nin⁴⁷ şu beyitleri⁴⁸ misal verilebilir. Şair kendisini kınayan maşûkası Ümeyme'ye nazîre bağlamında şöyle diyordu:

⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 28; el-Meydâni, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, I, 318-319; el-Hamlâvî, Ahmed, *Zehrü'r-rabi' fi'l-meânî ve'l-beyânî ve'l-bedî*, Mısır 1905, s. 19; el-Bindârî, Hasan, *Fi'l-belâgatü'l-Arabiyye*, s. 111-112; es-Sa'îdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 60.

⁴² Abdülmuttalib, Muhammed, *el-Belâgatü: Kıraet uhrâ*, Kahire 1997, s. 225.

⁴³ el-Meydâni, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, I, 318.

⁴⁴ Bekri Şeyh Emîn, *İlmü'l-meânî*, s. 155.

⁴⁵ el-Bakara 2/283.

⁴⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 158.

⁴⁷ Asıl adı: Abdullah b. Übeydullah el-Has'amî olup künyesi Ebtü's-Serrî'dir ve pek tanınmayan bir şairdir. bk. Ebül-Ferec el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *el-Egâmf*, (nşr. Abdüssettar

وَأَنْتِ الَّتِي قَطَعْتَ قَلْبِي حَزَاوَةً وَقَرَحْتَ قَوْحَ الْقَلْبِ فَهوَ كَلِيمٌ

وَأَنْتِ الَّتِي كَلَّفْتِنِي دَلَجَ السُّرَى وَجُونَ الْقَطَا بِالْمَجْلَهَتَيْنِ جُئُومٌ

وَأَنْتِ الَّتِي أَحْفَظْتِ قَوْمِي فَكَلِّهِمْ بَعِيدُ الرِّضَا دَانِي الضُّدُودِ كَظِيمٌ

Kalbimi pâre pâre doğrayan sendin!

Her tarafını delik deşik eden, şerha şerha yaralayan sendin!

Gece boyu deli-divâne yollara düşüren sendin!

Vâdinin iki yamacında kaya kuşları sinip uyumuşken,

Yakınlarımı darılıp benden uzaklaştıran sendin!

Onları barışa yanaşmaz, benden yüz çevirten ve bana öfke dolu kılan sendin!

Şair anılan haberleri maşûkasına açık ve pekiştirilmiş surette isnad etmeyi arzuladığı için her defasında (وَأَنْتِ) edatını kullanarak hazif üslûbu ile yetinmek yerine, munfasıl zamiri (أَنْتِ)'yi her beyitte anma/zikir yoluna gitmiştir. Böyle yapmak suretiyle, kendisini sözünde durmamakla itham eden maşûkası: Sen değil mi idin şöyle yapan, sen değil mi idin böyle yapan... diyerek yaşadığı bütün bu sıkıntıları pekiştirilmiş surette kendisine tek tek hatırlatma imkânı buluyor. Kısacası makam/bağlam pekiştirmeyi gerekli kıldığı için söz sahibi zikir üslûbuna başvurmayı bir zarûret görüyor.

..هذا مما أبصرته عيني ومما سمعته أذني ومما عرفه قلبي (Bu, bizzat gözümle gördüğüm, kulağımla duyduğum ve kalbimle/sezilerimle tanıdığım/hissettiğim hususlardan biridir) sözünde⁴⁹ de benzer bir kullanım yer almaktadır. Çünkü söz sahibinin: *Bu, gördüğüm, duyduğum ve tanıdığım/hissettiğim hususlardan biridir*, ifadeleriyle maksadını muhatabına aktarma imkânı varken, bununla yetinmeyip, bizzat **gözümle, kulağımla ve kalbimle** kelimelerini zikretmesi muhâtabını iknâ bağlamında mânâyı pekiştirme işlevi görmektedir.

Özlem ve İştihak

İnsanoğlu özlem duyduğu ve kendilerine karşı engin hisler beslediği varlıkları her andığında, söz konusu özlemini yatıştırmak ve yoğun hislerini bir nebze olsun dindirmek gayesiyle o varlıkların isimlerini açıkça zikretme yoluna gider. Gurbet diyarında vatana ve maşûka olan özlemlerin dile getirildiği bağlamlarda isimlerin açık kullanılmalarının arkasında bu gerçek yatmaktadır.

Ahmed Ferac) Beyrut 1990, XVII, 46; el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 90.

⁴⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *el-Egâni*, XVII, 53; Ebû Mûsâ, *Hasâisü't-terâkib*, s. 185.

⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 158.

Mâlik b. er-Reyb'in,⁵⁰ Horasan'da ecclinin yaklaştığını hissettiği anda memleketini anlattığı şu beyitler,⁵¹ zikir üslûbunun ibâreye yansıttığı özlem eksenli mânâlara güzel bir misal teşkil etmektedir.

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ أَبَيْتُنَّ لَيْلَةَ بَجَبِ الْعَصَا أَرْجِي الْقِلَاصَ التَّوَجِيَا
فَلَيْتَ الْعَصَا لَمْ يَقْطَعْ الرُّكْبَ عَرْضَهُ وَ لَيْتَ الْعَصَا مَاشَى الرِّكَابَ لِيَالِيَا
لَقَدْ كَانَ فِي أَهْلِ الْعَصَا لَوْ دَنَا الْعَصَا مَرَاژًا وَلَكِنَّ الْعَصَا لَيْسَ دَانِيَا
Dostlar! Keşke el-Gadâ'nın⁵² kenarında bir gece kalsam
Körpe develerime oralarda güzel bir binsem
Keşke kervan Gadâ'yı geçip onu geride bırakmasaydı
Keşke Gadâ kafileye gece-gündüz eşlik etseydi
Yakın olsaydı Gadâ, Gadâ'nın sakinlerini ziyaret ederdik
Ancak Gadâ yakın değil (çaresiz kaldık)

Şair ecclinin yaklaştığını hissettiği ve yakınlarına karşı duyduğu özlemin doruğa çıktığı gurbet diyarında aile ve yakınlarına olan özlemini, onların bulunduğu الغضا'nın şahsında terennüm etmeye çalışıyor. Duygu ve hislerin yoğun olduğu böyle bir hâlet-i rûhiye içerisinde, ibâre hazfîne imkân tanısa da şair söz konusu mekânı her cümlede açıkça anmayı tercih ediyor. Çünkü o lafzın/mekânın şairin ruhunda özel yeri vardır ve çağrıştırdığı mânâların, gurbet acısını dindiren bir boyutu bulunmaktadır. Dolayısıyla her vesile ile açıkça zikri onu ancak tatmin etmekte ve onu her zikredişte, acısının biraz olsun hafiflediğini düşünmektedir. Aklı, kavuşmanın mümkün olmadığını bilse de, hisleri memleketini anmaya ve gönlünde var olduğunu haykırmaya sevk etmektedir. Onun için ibârenin hazfi mümkün olsa da الغضا'yı altı defa zikretmesi, vatanına olan özlem ve iştiağını zirveye taşıma ve bunu muhataplarına duyurma imkânı vermiştir.⁵³ Ama şair ibâreyi hazif üslûbu üzere kurup zamirle yetinseydi, söz konusu özleminin yoğunluğunu ibâreye bu derecede yansıtamayacak ve hissiyatını muhatabına bu kadar yoğun aktaramayacaktı.

Zikir üslûbunun anlama yüklediği özlem eksenli mânâlara verilebilecek en güzel misallerden biri de el-Hansâ'nın,⁵⁴ suikasta kurban giden üvey kardeşi Sahr için söylediği şu beyitlerdir.⁵⁵

⁵⁰ Mâlik b. er-Reyb b. Havt b. Rabia olup aslen Basra'daki Benî Temîm bâdiyesindedir. Ümeyyegoğulları'nın ilk dönem şairidir. bk., *el-Eğâmî*, XXII, 304.

⁵¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *el-Eğâmî*, XXII, 302.

⁵² الغضا şairin aile ve yakınlarının ikamet ettiği ve seksek ağaçlarının bulunduğu mahaldir.

⁵³ ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, s. 288.

⁵⁴ Arap kadın şâirlerin en büyüğü olan el-Hansâ'nın (ö. 24/645) asıl adı: Tumâdir Bint Amr b. el-Hâris er-Riyâhiyye'dir.

⁵⁵ el-Hansâ, Tumâdir Bint Amr b. el-Hâris er-Riyâhiyye, *Divân*, (nşr. İbrahim Avadeyn), baskı yeri yok, 1985, s. 304-305; İbn Reşik el-Kayravânî, *el-Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbihi ve nakdih* (nşr.

وَإِنَّ صَخْرًا لَّمَوْلَانَا وَسَيِّدُنَا وَإِنَّ صَخْرًا إِذَا نَشْتُو لَنَسْحَاؤُ
وَإِنَّ صَخْرًا لَمَقْدَامٍ إِذَا رَكِبُوا وَإِنَّ صَخْرًا إِذَا جَاعُوا لَعْنَآؤُ
وَإِنَّ صَخْرًا لَتَأْتِيَهُمُ الْهَدَاةُ بِهِ كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَا

Sahr hem efendimiz hem pîrimiz
Sahr kış kıtlığında en cömertimiz
Sahr er meydanında cengâverimiz
Sahr acıkan erlere çok deve kesenimiz
Sahr'a tabi olur kılavuzlarımız
Sanki başında ateş yanan ulu dağımız

Şair kardeşi Sahr'a olan özlemini haykırmak için ismini dört yerde açık bir şekilde zikretmektedir. İbâreyi *وَإِنَّ* /o şeklinde devam ettirmesi mümkünken, özellikle zahir isme başvurması, hem pekiştirme edatı *وَإِنَّ* ile hem de söz konusu pekiştirmeyi daha da pekiştirecek *ل* (lâm-ı muzahlaka) ile ortaya koyması kardeşine olan özlemini zirveye taşımakta ve ona bağlılığını doruğa çıkarmaktadır. Böylece onun ayrılıp gitmediğini ve âdeta kalbinde diri olduğunu ibâreye yansıtmaya çalışmaktadır. Ancak derûnunda hissettiği bu yoğun mânâları hazifli kullanımla aktarma yoluna gitseydi onları bu kadar yansıtmaları mümkün olmayacaktı.⁵⁶

Muhatabın Akli Melekesinin Zayıf Olduğuna İmâda/Ta'rizde Bulunma

Belâgat uzmanları bunu *الإشعار بغياوة السامع* (Muhatabın akli melekesinin zayıf olduğuna imâda bulunma) şeklinde formüle etmişlerdir. Çünkü hazifte muhatabın zekâ seviyesine ve metnin içerisinde yer alan karînelerden mânâyı kestirmesine itimat söz konusudur. Ancak zekâyı itimadın zayıfladığı ve muhatabın mânâyı kestirme gücünün azaldığı durumlarda lafza itimat ön plana çıkmakta ve zikir üslûbu zorunlu hale gelmektedir.

قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا يَا إِبْرَاهِيمَ * قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا
أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا يَا إِبْرَاهِيمَ يَا
("İbrahim, tanrılarımıza sen mi yaptın bunu?" dediler. O da "Hayır, bilakis şu büyükleri yaptı onu) âyet-i kerîmelerinde⁵⁷ yer alan kullanım buna misal verilebilir. *قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا* ("İbrahim, tanrılarımıza sen mi yaptın bunu?") sorusuna verilecek cevapta: *أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا يَا إِبْرَاهِيمَ* ("Bilakis şu büyükleri...!") veya *قَالَ بَلْ فَعَلَهُ هَذَا* ("Bilakis şu...") ibâresi yeterlidir. Çünkü müsned olan *فَعَلَهُ* (yapmış) fiili, yöneltilen sorunun içinde yer almakta ve normal şartlarda zikrine ihtiyaç bırakmamaktadır. Ancak İbrahim (a.s)'in müsnedi/fiili özellikle zikri, kendilerini savunmaktan âciz olan ve herhangi bir faydayı celbetmek veya kendilerine yönelik zararı defetmek konusunda hiçbir dahilleri bulunmayan ve tuhaf şeylere bağlanıp onlardan medet uman

Muhammed Karkazân), Beyrût 1408/1988, II, 74.

⁵⁶ Ebû Mûsâ, *Hasûsü't-terâkib*, s. 183; ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, s. 288-289.

⁵⁷ el-Enbiyâ 21/62-63.

muhataplarının aklî seviyesinin zayıf olduğuna îmâda bulunmak ve sadece tasrih-ten/açık açık ifadeden anladıklarına işaret etmek gayesine yöneliktir.⁵⁸ İbrahim (a.s)'in اِشَارَةٌ ismini özellikle anması, onların karfîyelerden anlamadıklarını ve mesajı ancak işaret ve tasrih üslûbuyla algıladıklarını ibâreye yansıtmıştır.⁵⁹

Kur'an'ın tilâvet edildiği bir mecliste başka şeylerle uğraşan talebeye: القرآن (Kur'an Allah kelimidir!) denilmesi mübtedâ müsnedün ileyhî/öznenin bu bağlamda zikrine misal verilebilir.⁶⁰ Bağlamın delâletine binaen ibârenin muhataba: كلام الله (Allah kelamı!) şeklinde hazifli formda sunulması mümkün iken, zihnen başka âlemde olduğu ve âdeta bağlamdan koptuğu nazar-ı itibara alınarak aklî melekesi zayıf ve ancak sarîh ifadelerden anlayan kimse hükmünde mütalâa edilmiştir. مَنْ رَبُّكُمْ؟ وَمَنْ نَبِيُّكُمْ؟ (Rabbiniz kimdir, Peygamberiniz kimdir?) sorularına: الله رَبُّنَا وَمُحَمَّدٌ نَبِيُّنَا (Allah Rabbimizdir, Muhammed (a.s) Peygamberimizdir) şeklinde verilecek cevaplar da müsned haberin bu bağlamda zikrine örnek vermek mümkündür.⁶¹ Çünkü birinci soruya الله (Allah'dır) ; ikincisine de محمد (Muhammed (a.s)'dir) hazif üslûbuna başvurularak cevap verilmesi yeterli idi. Ancak muhatapın aklî seviyesi zayıf veya Allah'ın varlığı ve Hz. Peygamber (s)'in risâleti konusunda şek-şüphe ettiği düşünüldükçe müsned haberler (رَبُّكُمْ، نَبِيُّكُمْ) zikredilerek tasrih yoluna gidilmiştir.

Takrîr

(قر) kökünden gelen takrîr (تقرير) kelimesi, "karar almak, bir şeyi bir yere iyice yerleştirmek (meselâ çadırı meraya yerleştirmek gibi), bir meseleyi veya görüşü açıklamak ve onun hakikatini ortaya koymak" gibi çeşitli anlamlara gelir.⁶² Zikir üslûbunun önemli sebebi olan takrîr'i, kelimenin lugat mânâsından da yola çıkarak, "anlatılanı veya verilmek istenen mesajı, muhatapın zihnine iyice yerleştirmek" şeklinde tanımlamak mümkündür.⁶³ "Söz tekrar edilince iyice yerleşir" ifadesi, zikir üslûbunun bu boyutunu güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶⁴

⁵⁸ Zağlûl, Hamzâ ed-Demirdâs, *İlmü'l-meânî*, Kahire 1981, s. 218; Kalkîle, Abdüh Abdülazîz, *el-Belâgatü'l-İstîlâhiyye*, Kahire 1991, s. 193; el-Meydânî, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, I, 321; es-Saîdî, *el-Belâgatü'l-Âliyye*, s. 60.

⁵⁹ Besyûnî, Besyûnî Abdülfettâh, *İlmü'l-meânî: Dirâsetün belâgiyyetün ve nakdiyyetün li-mesâil'l-meânî*, Kahire ts., s. 189.

⁶⁰ el-Hamlâvî, Ahmed, *Zehrü'r-rabî fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, Mısır 1905, s. 19; el-Bindârî, Hasan, *Fî'l-belâgatü'l-Arabîyye*, s. 114.

⁶¹ el-Cüneydî, *el-Belâgatü'l-ganiyye*, s. 138; el-Hamlâvî, *Zehrü'r-rabî fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, s. 34; Kalkîle, Abdüh Abdülazîz, *el-Belâgatü'l-İstîlâhiyye*, s. 190.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "krr" md.

⁶³ Erdoğan Baş, *Kur'an'ın Üslûbu ve Tekrarlar*, s. 105-106.

⁶⁴ Zerkeşî, III, 13; Suyûtî, *el-İtkan*, II, 848.

(Andolsun onlara: وَلَئِن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ) “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan elbette diyecekler ki: “Onları, çok üstün, çok bilen (Allah) yarattı.”) âyet-i kerîmesinde⁶⁵ وَلَئِن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ (Andolsun onlara: “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan.) sorusuna: الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ (“Çok üstün, çok bilen (Allah).”) cevabı yeterlidir. Çünkü خَلَقَهُنَّ unsurları sorudan rahatlıkla anlaşılacaktır ve cevabın bu unsurların hazfi üzere kurulması yeterlidir. Ancak müsned olan خَلَقَهُنَّ fiilinin zikriyle, müşriklerin, Allah Teâlâ'nın yeri ve göğü yarattığı gerçeğini muhataplarının zihinlerine naksetmek, bunun tabii bir sonucu olarak da Kur'an olarak inen vahye aynı kabul ve teslimiyet içerisinde yaşamaları gerektiği mesajı vermektir.⁶⁶

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ * قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (Kendi yaratılışını unutarak bize bir mesel verdi: “Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?” dedi. De ki: “Onları ilk defa yaratan diriltecek. O, her yaratmayı bilir.”) âyetlerinde⁶⁷ de benzer bir kullanım mevcuttur. İbârenin zâhir boyutundan: مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ؟ وَهِيَ رَمِيمٌ (“Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?)) sorusuna: الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ (“Onları ilk defa yaratan.”) şeklinde müsnedin/ fiilin hazfi üzere cevap verilmesi mümkündür. Çünkü, sorunun kendisinde file delâlet eden bir karîne bulunmaktadır. Ancak öldükten sonra dirilmenin hak ve şüphe götürmez bir gerçek olduğu mesajını muhatapların zihinlerine yerleştirmek için âyette müsned olan يُحْيِيهَا (diriltecek) zikredilmiştir.⁶⁸ Diğer taraftan müsnedin hazfinde, bu soruyu soran kişinin aklı melekesinin zayıflığına ve sadece açık anlatımdan anlayan birisi olduğuna işaret vardır.⁶⁹

Medih/övme ve mersiye/ağıt makamlarında medhe konu olan ve kendisine ağıt yakılan kimselere ait niteliklerin açıkça zikri ön plana çıktığı için zikir üslûbuna çokça başvurulduğu görülür. Zira bu bağlamlarda şair, anılan kimselere karşı yoğun his ve duygularla yüklü olur ve onlara ait hasletleri anıf yoluyla iç içe nakletme yoluna gitmez.⁷⁰ Zamir ile yetinme imkânı varken her yeni cümlede zâhir isimleri bıkmadan ve usanmadan zikretmeyi tercih eder. ‘Amr b. Kûlsûm’un meşhur şu beyitleri⁷¹ bu çerçevede medihe misal verilebilir:⁷²

⁶⁵ ez-Zuhruf 43/9.

⁶⁶ el-Cüneydî, *el-Belâgatü'l-garıyye*, s. 137; Zağlûl, *İlmü'l-meânî*, s. 217; ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, s. 285; Besyûnî, *İlmü'l-meânî*, s. 190; Kalkîle, Abdüh Abdülazîz, *el-Belâgatü'l-İstılâhiyye*, s. 192; es-Saidî, *el-Belâgatü'l-âliyye*, s. 60.

⁶⁷ Yâsin 36/78-79.

⁶⁸ Besyûnî, *İlmü'l-meânî*, s. 191; Bekr, Şeyh Emîn, *İlmü'l-meânî*, s. 155.

⁶⁹ Besyûnî, *İlmü'l-meânî*, s. 190.

⁷⁰ Ebû Mûsâ, *Hasâisü't-terâküb*, s.186.

⁷¹ Şair Tağlib kabilesine mensup olup bu şiirini Menâzire'nin kralı Amr b. Hind'e hitâben söylemiştir.

⁷² Amr b. Kûlsûm, Ebû'l-Esved Amr b. Kûlsûm b. Mâlik et-Tağlibî, *Divân*, (nşr. Emil Bedî' Yakub), Beyrut 1991, s. 88-89.

وقد علم القبائل من معدي إذا قُتِبَ بأبطجها بيننا
 بأننا العاصمون إذا أطعنا وأنا العازمون إذا غصينا
 وأنا المنعمون إذا قدرنا وأنا المهلكون إذا ابتلينا
 وأنا الحاكمون بما أردنا وأنا النازلون بحيث شينا
 وأنا التاركون لما سخطنا وأنا الآخذون لما هوننا
 وأنا الطالبون إذا نقمنا وأنا الضاربون إذا ابتلينا
 وأنا النازلون بكل ثغر يخاف النازلون به المنونا

Maad kabileleri bildiler kesinlikle
 Kurulduğu an çadırlarımız sahrada
 İtaat edildiğinde bize, gerçek hâmiler olduğumuzu
 İsyân edildiğinde ise akın edenler olduğumuzu
 Gücümüz yettiğinde herkese yedirenler olduğumuzu
 Yiğitliğimiz sınandığında, helâk edenler olduğumuzu
 Dilediğimiz hükümü veren
 Dilediğimiz yere konanlar olduğumuzu
 Hoşumuza gitmeyeni bir kenara atan,
 Arzuladığımız şeyi hemen elde edenler olduğumuzu
 Öç aldığımızda intikam peşine düşen,
 Cesaretimiz sınandığında kafaları uçuranlar olduğumuzu
 Başkalarının ecel terleri döktüğü tehlikeli sınır bölgelerinde
 Korkusuzca ve keyfimizce konanlar olduğumuzu

Şair, siyâk-sibâkın delâletine binâen müsnedün ileyh/özne konumunda olan (أنا) pekiştirme edatına bitişen muttasıl (نا)zahirini hafzetme imkânına sahip iken her beytinde özellikle zikretme ihtiyacı hissetmektedir. Çünkü kavmine isnad etmeye çalıştığı hasletlerin her birini bağımsız bir cümle formunda ortaya koymak ve söz konusu hasletlerin kendilerine has olduğunu zihinlere nakşetmek istemektedir.⁷³ Şâyet şair birinci kullanımdan sonra hazif üslûbuna başvurarak ibâreyi: بأننا العاصمون، و العازمون، و المنعمون.. و المهلكون şeklinde kursaydı, o zaman hem söz konusu hasletleri kendi kavmine bu kadar açık ve bağımsız cümleler halinde ortaya koymuş olmayacak hem de pekiştirme edatı انا'nın نا zamirine bitişmesiyle ibâreye ses vurgusu katan ve muhataplarının zihinlerine nakşolması için âdeta kulakları çınlatan ritmin etkileyici müzikal boyutunu yansıtamamış olacaktı.⁷⁴

el-Hansâ'nın kardeşi Sahr için yazdığı mersiyede yer alan şu beyitler de zikir üslûbunun ibâreye yüklediği söz konusu edebî boyutu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

⁷³ el-Meydâni, Abdurrahmân Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabîyye*, I, 322-323.

⁷⁴ Ebû Mûsâ, *Hasâsî't-terâkîb*, 186-187.

أعيني جودا ولا تجمدا ألا تكيان لصخر الندى

ألا تكيان الجواد الجميل ألا تكيان الفتى السيدا

Gözlerim! Cömertçe boşaltın yaşlarınızı, cimrilik etmeyin sakın hâ!

Ağlamayacak mısınız o cömertliğin Sahr'ına?

Ağlamayacak mısınız o civanmert ve güzel insana?

Ağlamayacak mısınız o asil ve yiğit gence?

Kardeşini kaybeden şair yanıp tutuşan hissiyatını dindirmek ve dağlanan gönlüne bir nebze su serpmek için her cümlede müned fiili muzâri formunda kullanarak gece gündüz durmaksızın ağladığını ve göz yaşının bir türlü bitmek tükenmek bilmediğini ibâreye yansıtmaya çalışmaktadır. Aslında birinci kullarımdan / ألا تكيان (ağlamayacak mısınız) ibârenin geri kalan kısmının anlaşılmasına rağmen, aynı ibârenin ikinci ve üçüncüde özellikle zikri, muhatabına, kardeşi Sahr gibi üstün hasletlere sahip birine ağlamamanın mümkün olmadığı mesajını vermeye çalışmaktadır.

İnkara Meydan Vermemek

Muhataba hükmü inkâr etme fırsatı vermemek için de zikir üslûbuna başvurulduğu görülmüştür.

هل أَقَرَّ حَسَنَ هَذَا بَأَنَّ عَلِيًّا دَفَعَ لَهُ مِائِيُونَ لِيرَةً مُقَابِلَ الْبِضَاعَةِ؟ (Şu Hasan, mal karşılığı olarak Ali'nin kendisine bir milyon lira verdiğini onayladı mı?) diye soran hakime şahidin: أَقَرَّ حَسَنَ هَذَا بَأَنَّ عَلِيًّا دَفَعَ لَهُ مِائِيُونَ لِيرَةً مُقَابِلَ الْبِضَاعَةِ: (Evet, huzurumdaki bu Hasan, mal karşılığı olarak Ali'nin kendisine bir milyon lira verdiğini onayladı) şeklinde münedün ileyi zikrederek cevaplaması buna misal verilebilir. Söz sahibinin, ibârede hazfi mümkün olan fâili (حَسَن) tasrih ederek zikretmesi, karşı tarafın şahitliği inkâr etme ve kaçamak yapma imkânını ortadan kaldırmıştır.⁷⁵

Halife Hişâm b. Abdülmelik'in, Zeyne'l-âbidin b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'i tanımazlıktan geldiği bir ortamda el-Ferzad'ın⁷⁶ söylediği:

هذا الذي تعرف البطحاء وطأته والبيت يعرفه والحبل والحرم

هذا ابن خيبر عباد الله كلهم هذا التقى النقي الطاهر العلم

هذا ابن فاطمة إن كنت جاهله بيحده أنبياء الله قد ختموا

Bu, Bathâ'nın (Mekke vadisinin) ayak sesini tanıdığı kimsedir

Kâbe tanır onu, Hill de Harem de bilir

Bu, Allah'ın bütün kulların en hayırlısının oğludur,

⁷⁵ el-Bindârî, Hasan, *Fi'l-belâgati'l-Arabîyye*, s. 114; el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Ulûmu'l-belâga*, Beyrut, ts., s. 81-82; el-Cüneydî, *el-Belâgati'l-gamîyye*, s. 73-74. Kalkite, Abduh Abdülazîz, *el-Belâgati'l-ıstulâhiyye*, s. 192.

⁷⁶ Emeviler devrinde eski şiir tarzını devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri olup tam adı: Ebu Firâs Ferzad Hammâm b. Gâlib b. Şa'saa et-Temîmî'dir, 114 (732) yılında vefat etmiştir.

Bu; muttakî, tertemiz, pâk, yüce ve şanlı kişidir
 Bu, tanıımıyorsan eğer Fâtıma'nın oğludur
 Dedesi ile Peygamberler son bulmuştur.

beyitleri⁷⁷ de aynı çerçevede anılabilir. İşaret ismi هذا ikinci defa zikredilerek karşı tarafın, Zeyne'l- âbidîn b. Hüseyin'in sahip olduğu meziyetleri ve ihraz ettiği mânevî konumu inkâr etmesi ihtimali bertaraf edilmiştir.⁷⁸

Müsnedin Fiil veya İsim Olduğunu Tayin Etmek

İsim cümlesinde müsnedin/yüklemin fiil veya isim formunda tercihi ibâreye önemli açılımlar getirir. Zira **fiilin** özellikle zikri ibâreye **teceddüd** ve **hüdüs** anlamı katarken, **ismin** zikri **sübüt** ve **süreklilik** mânâsı yüklemektedir. Çünkü isim cümlesinde müsnedin/haberin hem fiil hem isim olma ihtimali söz konusudur. Dolayısıyla haberin fiil veya isim şeklinde tayini/zikri söz sahibinin tercihine kalmıştır. Söz sahibi **teceddüd** ve **hüdüs** eksenli bir mânâ murad ediyorsa haberi **fiil** formunda; **sübüt** ve **süreklilik** anlamını hedefliyorsa haberi **isim** formunda tercih etme hakkına sahiptir.⁷⁹

Meselâ أحمد يكتب (Ahmet yazmaktadır) cümlesinde müsned fiil formunda tercih edilmek suretiyle muhataba teceddüt ve hüdüs eksenli bir mesaj verilmiş istenmiştir. Buna göre **yazma** eyleminin peyderpey ve aşamalı bir surette yenilediğini, söz konusu eylemin Ahmed'in ayrılmaz bir vasfı (lâzım-ı gayr-ı mufârik) olmadığı ortaya konmuş olur.⁸⁰ Buna karşın أحمد كاتب (Ahmet yazandır/yazıcıdır) cümlesinde müsned, isim soylu bir kelime/bir sıfat olarak zikredilmek suretiyle muhataba sübüt ve süreklilik arz eden bir mânâ aktarılmak istendiği hedeflenir. Bu kullanıma göre, yazma eyleminin Ahmed'in devamlı işi ve onun ayrılmaz bir niteliği olduğu (lâzım) ortaya konmuş olur.⁸¹ Dolayısıyla ağaç, bitki vb. gelişen ve büyüyen bir nesneden bahsediliyorsa, başka bir ifadeyle devamlı yenilenen bir mânâdan bahsediliyorsa o zaman haber olan müsnedi **fiil**; yok eğer sabit, yenilenmeyen ve değişkenlik arz etmeyen bir şeyden bahsediliyorsa haber isim formunda tercih edilir.⁸²

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ (Münâfıklar, Allah'ı (güyâ) aldatıyorlar/aldatmaktadır. Oysa, O, onları aldatandır/aldatmalarına mukabele edendir.) âyet-i kerîmesinde⁸³ münâfıklar hakkında يُخَادِعُونَ (aldatmaktadır) **fiil** formu-

⁷⁷ el-Ferezdak, Ebû Firâs Ferezdak Hammâm b. Galib b. Şa'saa, *Divân*, Beyrut ts., II, 178; es-Saîdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 60.

⁷⁸ el-Merâğî, *Ulûmü'l-belâga*, s. 89.

⁷⁹ el-Cüneydî, *el-Belâgatü'l-ganiyye*, s. 137.

⁸⁰ el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 174.

⁸¹ el-Cüneydî, *el-Belâgatü'l-ganiyye*, s. 138.

⁸² el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, s.174.

⁸³ en-Nisa 4/142.

nun, Allah Teâlâ hakkında ise خَادِعُهُمْ (onları aldatan) isim formunun tercih edilmesi önemli bir incelik içermektedir. Şöyle ki, münâfıklar hakkında fiil formunun tercih edilmesi, onların söz konusu خَادِعَ (aldatma) eylemine çokça başvurdukları ve bunu devamlı bir surette icra ettiklerini ibâreye yansıtırcen; Allah Teâlâ hakkında isim formunun (خَادِعَ) kullanılması, münâfıkların başvurdukları aldatma eylemine karşı tavrının sabit ve değişmez olduğunu, onların bu eylemlerinin kendisi tarafından hep aynı tepkiyle karşılanacağını ve sürekli aynı cezâ ile cezalandırılacaklarını ibâreye yansıtılmaktadır.

وَكَلْبُهُمْ بِالسُّبُطِ ذُرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ (Köpekleri de girişte iki kolunu (ön ayaklarını) uzatmış vaziyettedir) âyetinde⁸⁴ yer alan kullanımda ismin tercih edilmesi siyâk-sibâkla birebir örtüşmüş ve Ashâb-ı Kehf'in yanında bulunan köpeğin(kıtmir) pozisyonunu âdeta tablolastırmıştır: "Onun ön ayaklarını uzatma" halinin bir fotoğraf karesi gibi sabit ve devamlılık arz eden bir hal olduğunu satır aralarına taşımıştır. Şâyet ibâre müsned fiil formunda وَكَلْبُهُمْ يَسُطُ ذُرَاعِيَهُ بِالْوَصِيدِ (Köpekleri de girişte iki kolunu [ön ayaklarını] uzatmaktadır) şeklinde ifade edilseydi, o zaman köpeğin söz konusu eyleminin değişkenlik arz ettiği ve hareket halinde bunu devamlı surette tekrarladığı anlaşılabilir olurdu.⁸⁵ Oysa isim formunun tercihiyle ilâhî beyan, köpeğin, âdeta sahiplerini hazır kıta bekleyen bir nefer pozisyonunda dondurulduğunu ve yerinden kıpırdamaksızın üç yüz küsur yıl orada yattığını müciz bir şekilde ifade etmiştir.

Uzun Konuşma Arzusu: Bast-ı Kelâm

Sözün uzamasının amaçlandığı veya muhatabın dinlemeye meyilli olduğu bağlamlarda müsnedün ileyh zikredilir. Genellikle uzun konuşma arzusu ve övme/övünme(fahr) temalarında görülür.

a) **Sözden özel bir haz alma (telezzüz):** Bazen söz sahibi, karşısında kelâm etmekten özel bir haz aldığı muhatabının huzurunu daha fazla işgal etmek ve onunla aynı ortamı daha çok paylaşmak gayesine yönelik olarak sözünü uzun tutmayı tercih eder. Onunla birlikteliği azaltacağı ve bir an önce sonlandıracağı için böyle bağlamlarda hazifli kısa kullanımlar tercih edilmez. Klasik belâgat eserlerinde bu makamda başvurulan zikir üslûbu **bast-ı kelâm**, **telezzüz/sözden haz alma** şeklinde ifade etmiştir.

İlâhî huzurla müşerref olan Musâ(a.s)'in o makamda başvurduğu üslup buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.

⁸⁴ Kehf 18/18.

⁸⁵ Zağlûl, İlmü'l-meâni, s. 218.

وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى؟ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى "Sağ elindeki nedir? Musâ!" "O, asa'mdır. Ona dayanıyorum ve onunla davranıma yaprak silkeliyorum ve onunla birçok ihtiyacımı gideririm." ⁸⁶

Aslında (Sağ elindeki nedir? Musâ!) sorusuna: عَصَايَ (Asa'mdır.) cevabı ile yetinilebilirdi. Ancak Musâ(a.s) münâcedün ileyi/özneyi zikrederek Allah Teâlâ huzurunda sözü uzun tutmak (bast) istiyor. Çünkü Allah Teâlâ ile münâcâtını biraz daha uzun tutmak ve O'nun huzurunda bir müddet daha fazla durmak, Allah Teâlâ ile konuşmaya daha çok müşerref olmak istiyor. Onun için Musâ(a.s): قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى "O, asâ'mdır. Ona dayanıyorum ve onunla davranıma yaprak silkeliyorum ve onunla birçok ihtiyacımı gideririm." ifadeleriyle cevabını uzun tutmak ve sözlerini mümkün olduğunca yayarak kullanmak istemiştir. ⁸⁷ İbâre sadece ihtiyaç kadarı ile sınırlanıp: عَصَايَ (Asâ'mdır) şeklinde ortaya konsaydı zikir üslûbu ile hedeflenen maksat gerçekleşmiş olmayacaktı.

Diğer taraftan sözün uzun tutulmasını temin eden ibârelerin أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ (غَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى "O, asâ'mdır. Ona dayanıyorum ve onunla davranıma yaprak silkeliyorum ve onunla birçok ihtiyacımı gideririm" mükemmel bir ritim içinde sunulması ve seçilen kelimelerdeki rikkat ve tatlılığı çağrıştıracak şekilde ortaya konması Musâ (a.s)'ın Allah Teâlâ huzurunda aşk ve şevke gelişini ibâreye yansıtmaya çalışırken, duyulan söz konusu lezzeti âdetâ muhataba yaşatma imkânı vermektedir. ⁸⁸

Diğer taraftan ilâhî hitap, Musâ (a.s)'ın, dolayısıyla muhatabın ilgisini asanın üzerine çekip onun herkesçe bilinen tabii işlevini zikir üslûbuyla uzun ve tafsilatlı bir şekilde ortaya koyduktan sonra, aynı asanın zamanın en meşhur sihirbazları karşısında ilâhî bir mucizeye dönüşen işlevine geçiş için çok latif bir zemin hazırlamış ve zikir üslûbunu, bağlamında kullanılması durumunda belâgatın ta kendisi olduğunu ortaya koymuştur. Yani ilâhî hitap: Sizin bildiğiniz ve günlük hayatınızda işlevine şahit olduğunuz asa, ilâhî kudret ve teyit ile mûcizevî bir işlev görmekte ve ilâhî iradeye meydan okuyanlara karşı sihirli ve karşı konulmaz bir görev icrâ etmektedir, mesajını verirken söz konusu maddî mânevî işlev arasındaki geçişe zikir üslûbu bir köprü vazifesi görmüş ve mesajın çok daha belîğ ve etkili bir şekilde ortaya konmasını temin etmiştir.

هل قال هذا الحديث الرسول صلى الله عليه وسلم؟ (Bu hadisi Allah Restülü(s.a.v) mi buyurdu?) sorusuna: نعم، محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم قائل هذا الحديث (Evet, bu

⁸⁶ Tâhâ, 20/17-18.

⁸⁷ Mahmud Ahmed Nahle, *Fîl-belâgatî'l-Arabiyye: İlmü'l-meânî*, Beyrut 1990/1410, s. 52; es-Saîdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 60.

⁸⁸ Ebû Mûsâ, *Hasâsü't-terâkîb*, s. 180; el-Meydânî, Abdurrahman Hasan, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, I, 320; ez-Zevbeî, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, s. 283.

hadisi söyleyen Allah Resûlü Muhammed(s.a.v)'dir şeklinde verilecek cevap da bu kullanıma misal verilebilir. Cevap olarak نعم (Evet) ile yetinmek mümkün iken, sırf muhatabın gönlünde özel bir yeri olan Allah Resûlü(s.a.v)'i sarih bir şekilde anmak, O'nun en meşhur sıfatını anıp telaffuz etmenin hazzını tatmak ve bunu muhatabına duyurmak gayesiyle zikredilmiştir.

b) Övme, övünme (Fahr) makamlarında

نبي محمد، حبيب الله، من نبيك؟ (Peygamberin kim?) şeklinde yöneltilen soruya: سيّد الأنبياء، خاتم الرسل (Peygamberim; Allah'ın sevgilisi, peygamberlerin efendisi, elçilerin sonuncusu.. Muhammed'dir) üslûbuyla verilen cevapta mûsnedün ileyhlerin/öznelerin açıkça zikri, sıfatları anılan Hz. Peygamber(s.a.v)'i övmeye yöneliktir.⁸⁹

el-Bârûdî'nin şu beyitleri⁹⁰ de övünme eksenli kullanıma misal verilebilir:

أنا مصدرُ الكلمِ التّوادي بين المحاضرِ والتّوادي
أنا فارسُ أنا شاعرُ في كلِّ مَلْحَمَةٍ ونادي
Gür sözlerin kaynağıyım ben
Hem şehirlerde, hem bâdiyede
Süvariyim ben, şairim ben
Er meydanlarında, meclislerde

Şair kendisine ait meziyetleri dile getirirken 'ben'liğine özel bir vurgu yapma imkânını sağlayacak zikir üslûbuna başvuruyor. İkinci ve üçüncü kullanımları atıf edatı (و) ile ifade etme ve hazif üslûbuna başvurma imkânı varken, özellikle mûsnedün ileyh أنا 'yi anma yoluna gitmesi, kendi benliği ile övünme gayesine yöneliktir. Zira ibâreyi: شاعرُ و فارسُ (süvari, şair) şeklinde sürdürseydi, o zaman kendi benliğini gizlemiş, andığı sıfatlarla benliği arasına bir perde çekip kendini âdeta gizleme yoluna gitmiş olurdu ki, bu da onun kendi benliğiyle övünme maksadına hizmet etmiş olmayacaktı. Dolayısıyla beyitlerde أنا 'nin üç defa zikri, şaire kendini ön plana çıkarma ve anılan hasletlerin kendisine aidiyetine vurgu yapma imkânı vermiştir.

Saygı ve Hürmet

Söz sahibi ve muhatap nezdinde saygı ve hürmet hislerini uyandıran isimlerin anıldığı bağlamlarda da zikir üslûbunun tercih edildiği görülür.

ما دينك؟ ومن نبيك؟ (Dinin nedir, Peygamberin kimdir?) şeklinde yöneltilen sorulara: الإسلام ديني، ومحمد نبيي (Dinim İslam'dır, Peygamberim Muhammed(a.s)'dir) üslûbuyla verilen cevaplarda mûsnedün ileyhlerin açıkça zikri saygı ve hürmet eksenlidir.

⁸⁹ el-Hamlâvî, *Zehri'r-rabî fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, s. 20.

⁹⁰ Mahmud Sâmî Bârûdî, *Divânü'l-Bârûdî*, Kahire 1972, I, 242-243.

نعم ، هل تُحِبُّ الشاعر محمد عاكف؟ (Şair Mehmed Akif'i sever misin?) sorusuna ، نعم (Evet, şair Mehmed Akif'i severim) şeklinde verilen cevapta da نعم (Evet) ile yetinme imkânı varken müsned (أحب) ile beraber diğer cümle unsurlarının tümünden zikredilmesi saygı ve hürmet gayesine yöneliktir.

Tafdil/Faziletini Dile Getirme

Bazen de bir unsurun faziletine vurgu yapma ve üstünlüğünü dile getirme gayesine bağlı olarak zikir üslûbuna başvurulur.

(Evet) kim Allah'ın "مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ" (Evet) kim Allah'ın, meleklerine, elçilere, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.) âyetinde⁹¹ وَمِيكَالَ وَجِبْرِيلَ isimlerinin özellikle zikredilmesinde böyle bir maksat vardır.⁹² Çünkü وَمَلَائِكَتِهِ (ve meleklerine) içerisinde Cebrail ve Mikâil (a.s.)'in anlaşılmasına rağmen, bu iki ismin özellikle zikredilmesi, söz konusu iki meleğin melekler arasındaki konumuna ve Allah Teâlâ nezdindeki değer ve faziletine vurgu yapmaya yöneliktir. Zira müşriklerin Allah'ın meleklerine ve peygamberlerine karşı ileri geri sözler sarf ettikleri bir makamda âyet-i kerîmenin bu iki isim üzerinde özel vurgu yapması onların üstünlüğünü öne çıkarmaya yönelik olarak gâyet uygun düşmüştür.

Tahkir

Bazen de tahkir ve tezyif gayesine bağlı olarak zikir üslûbuna başvurulur. هل حضر فلان أمام المحكمة؟ (falanca mahkeme önüne çıktı mı?/mahkemeye geldi mi?) sorusuna: نعم حضر المجرم أمام المحكمة! (evet, suçlu/cani mahkeme önüne çıktı/mahkemeye geldi!) şeklinde müsnedün ileyh fâilin zikri ile verilen cevap buna misal verilebilir. Soruyu hazif üslûbu ile: نعم حضر! (evet, geldi!) şeklinde cevaplamak mümkün iken, cevabın zikir üslûbuyla ortaya konması kastedilen kişiyi tahkir etmeye yöneliktir.⁹³

Sonuç

Zikir, belâgatın üç disiplininden biri olan meânî ilminde, **ibâreden düşürülmesi (hazfi) mümkün olan cümle unsurunun belli bir maksada binâen özellikle ibârede muhafaza edilmesi** anlamında kullanılan bir terimdir. Hazif üslûbunun (eksiltili ifadeler) karşıtı olarak ele alınan bu üslûbu, **eksiltisiz ifadeler** şeklinde ifade etmek mümkündür. Zikir üslûbunda hareket noktası, söze eşlik eden karînelerin güçlülüğü ve zayıflığıdır. Karînenin güçlü olduğu ve sözün muhatap tarafından anlaşılmasının bir sorun teşkil etmediği durumlarda hazif üslûbu, söz konusu karîne veya karînelere itimadın zayıfladığı ve onlar olmaksızın sözün anlaşılmasının güçleştiği durumlarda zikir üslûbu tercih edilir.

⁹¹ el-Bakara 2/98.

⁹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I,83; Sellûm, *Tâmir, İlmü'l-meânî*, s. 298.

⁹³ el-Bindârî, Hasan, *Fî'l-belâgatil-Arabiyye*, s. 112-113.

Zikir üslûbunun ibâreye kazandırdığı edebî açılımları belli bir teorik çerçeveye sınırlama imkânı yoktur. **Takdim-tehir**, **tarif-tenkir**, **fasl-vasl** üslupları gibi bu üslûbun da yoruma açık olduğunu, **siyâk** ve **sibâk**'tan (bağlam/konteks) hareketle birden çok açılımların tespit edilebileceğini ve bu konuda yegâne kriterin, bizzat **siyâk-sibâk/bağlam** ve onu yorumlayacak olan akıl ve edebî zevk olduğunu ifade etmek mümkündür.